

Оксана КУЧЕРУК,
кандидат педагогічних наук,
доцент Житомирського
державного університету

ОБРАЗНА ПРИРОДА СЕМАНТИКИ КОЛЬОРОНАЗВ В УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ

Проблеми символічної семантики кольору постійно привертають увагу сучасних етнографів, мистецтвознавців, мовознавців [2], [7], [11]. Так, мовні концепти кольору в зіставному аспекті досліджує Г.Яворська. Спираючись на висновки А.Вежицької про важливість урахування сталих асоціативних зв'язків між концептом кольору і його прототипом, Г.Яворська розвиває цю думку й зазначає, що для основних позначень кольорів прототипи їх (небо, вода, рослинність, вогонь, кров) водночас є архетипами, тобто потужними міфологічними і міфопоетичними символами. З огляду на це дослідниця робить припущення, що певні риси архаїчної концептуалізації можуть позначатися на семантиці назв кольорів, пов'язаних з відповідними архетипами, і вважає за потрібне брати до уваги такі зв'язки для несуперечливої інтерпретації особливостей мовних концептів кольору [11; 42, 43].

Переосмислення семантики основних кольорів у зв'язку зі звичними поняттями, явищами широко відображено в узагальнено-образній системі фразеологізмів, яка формувалася під впливом етнокультурних чинників і свідчить про рівень свідомого відображення дійсності. Колірна лексика як структурний компонент фразеологічної моделі світу являє собою дійовий засіб формування змісту цієї моделі: наприклад, *сива давнина* – "дуже давні часи", *як пуп синій* – "який дуже посинів (від холоду, нездужання, злості)", *чорне діло* – "підступна, брудна справа, що викликає загальний осуд", *жовтий диявол* – "золото, що поневолює людей; влада капіталу". Спостереження над використанням кольороназв у сталих словосполученнях цінне передусім тим, що фразеологізми відображають специфіку образно-ситуативного мислення народу, його думки, які виникають унаслідок аналітико-синтетичного пізнання закономірностей буття.

Об'єктом нашого дослідження стала семантика фразеологічного цілого, до складу якого входить кольороназва, у зіставленні з вільним слововживанням відповідної колірної лексики. Такий підхід передбачає визначення особливостей значеннєвої природи слів-кольороназв у мові та мовленні. Власне функціональний аспект мови найбільш значущий і для лінгвометодики.

Н.Клименко, розглядаючи окремі питання, пов'язані з колірною лексикою, звертає увагу на безбарвні кольори – білий і чорний, крізь призму яких визначається світогляд первісної людини. Згодом з'явився червоний колір (на межі темного і світлого), за ним зелений і синій [3; 262]. Цим, зрештою, можна пояснити переважне вживання саме названих кольорів у фразеологізмах. Про те, що наші предки спочатку відрізняли три барви – червону, жовто-зелену, синю або сизу, зазначає також Г.Півторак [5; 78]. Асоціативно переосмислюючи значення кольорової гама навколишнього світу, попередні покоління зіставляли його з манерою поведінки і вчинками людей, а потім узагальнювали це засобами мови відповідно до комунікативної ситуації. Синтаксичне поєднання колірної лексики з іншими словами підпорядковується екстралінгвістичним

закономірностям і відображає структуру мислення народу. Своєрідність форм і способів цього мислення значною мірою виявляється в узагальнено-образній системі фразеологізмів. "Кольорове" розмаїття думок у фразеологізмах передається різними способами: за допомогою метафоричної інтерпретації відношень між об'єктами дійсності (*біла ворона* – пряме лексичне значення компонентів фраземи переосмислюється й асоціюється з людиною, яка виділяється серед інших чимось незвичайним), за допомогою означальних (*білі ночі* – "літні ночі на півночі, коли вечірній присмерк зливається зі світанком") і компаративних (*білий як стіна* – "переляканий") зв'язків.

У фраземах найчастіше вживаються *чорний* і *білий* кольори. Прикметник *чорний* (синонім *темний*) у свідомості народу опозитивний до *білий* (синонім *світлий*) – згадаймо поняття *біла магія* і *чорна магія* або міфологічні образи *Білобога* і *Чорнобога*, у Т.Шевченка читаємо: "*Заступила чорна хмара та білу хмару*". Як антонімічні ці назви функціонують і у фразеологізмах: *видати чорне за біле* – "витлумачити що-небудь не так, як у дійсності, а навпаки", *чорним по білому (написано)* – "ясно, виразно, зрозуміло". Значення таких зворотів зумовлюється вторинною лексикограматичною семантикою назв чорної і білої барви в комплексі всього виразу.

Оцінка білого кольору, передана у фразеологізмах, не завжди однозначна, пов'язана з позитивними асоціаціями, як, скажімо, у сполученні з іменниками *день*, *світ*: фразема *білий світ* означає "все навколишнє, предмети, явища природи, соціальне становище", *на білому світі* – "на землі, серед людей", *серед білого дня* – "вдень, повсякчас", але дієслово *нудити* вносить у фразеологізм негативне емоційне забарвлення: *білим світом нудити* – нидіти, не знаходити собі місця, не бачити сенсу життя. З негативним підтекстом сприймаються й інші фразеологізми, у яких використовується кольороназва *білий*: *біла гарячка* – "гостре психічне захворювання, що настає після довготривалого пияцтва і супроводиться маренням, галюцинаціями хворого", *біла пляма* – "недосліджені райони", *шити білими нитками* – "робити що-небудь невміло, невдало, незграбно". Очевидно, невідповідність між позитивним асоціативним полем білого кольору й узагальнено-образним значенням деяких фразеологізмів, у складі яких є ця кольороназва, певною мірою зумовлюється домінуванням значення граматичного центру, колірна лексика при цьому доповнює переосмислене лексичне значення стрижневого слова.

В основі кольороназви як складника фразеологізму відображається характер сприйняття певних ознак і зв'язків певного предмета, явища з іншими реаліями, рівень народного досвіду в пізнанні світу. Наприклад, вираз *тримати в чорному тілі* – "обходитися з ким-небудь суворо, гнобити його, погано годуючи й одягаючи" служить вираженням глибоких внутрішніх зв'язків між значенням чорного кольору і способом життя; семантика кольороназви, що увиразнює основну думку, переосмислилася й набула нових специфічних рис та властивостей.

Зіставлення ознаки чорного кольору і тяжких хвилин у житті лягло в основу фразеологізму **на чорну годину** як символу крайньої матеріальної скрути. Коли говорять про **чорну годину (чорний день)**, то мають на увазі не колір, а щось набагато глибше.

Більшій образності й конкретності набуває ознака колірної лексики у фразеологізмах, побудованих на порівнянні: **білий як крейда** – "пополотнілий, зблідлий"; **працювати як чорний віл** – "багато працювати"; **чорний як сім галок** – "дуже чорний", із синонімічним значенням – **чорний як смоль, жовтий як жовток, червоний як жар, синій як буз** та ін.

Наведені приклади свідчать, що прикметники-кольороназви в складі фразеологічного цілого відображають синтез логіко-інтуїтивних форм і способів пізнання світу.

Самі по собі та в потоці мовлення назви кольорів викликають індивідуальні асоціації, які залежать від настрою, життєвого досвіду, рівня розвитку тощо. Але тематичне поле вражень для носіїв мови, як правило, збігається. Найбільше асоціацій, наповнених-різним емоційним змістом, викликають "сонячні" кольори: червоний, жовтий, жовтогарячий, а також нейтральні. Наприклад, у свідомості опитаних учнів середніх класів (100 восьмикласників) **червоний** колір в основному пов'язується з такими явищами і поняттями, як кров, вогонь, мак, війна, тюльпан, енергія, захід і схід сонця, тепле літо, літнє сонце, мова, романтика, кохання, дружба, щастя, пристрасть, упевненість, злість; **жовтий** – нагадує дітям літо, сонце, сонячний день, вогонь, віск, золото, осінь, пісок, жито, пшеницю, радість, щастя; **оранжевий** – пов'язується з революцією, заходом сонця, світанком, літом, вогнем, апельсином, красою осені, щастям, радістю, сміливістю; **зелений** – асоціюється з природою (ліс, листя, трава, гай, поле), весною, теплом, свіжістю, молодістю, радістю, спокоєм; **блакитний** – це колір неба, простору, волі, радості, легкості на душі; **синій** – викликає образи неба, моря, річки, волошок, холоду, божевілля; **фіолетовий** – створює такі враження: космос, фіалки, бузок, книжка, містика, неприємна новина, хвороба, самотність, сон; **білий** – сніг, день, хмарини, зима, пір'я, рай, світло, крейда, вишневий цвіт, чистота, свято, ангел, життя, доброта, мир, злагода, праведність; **чорний** – ніч, земля, війна, неволя, пекло, темрява, хмара, таємниця, нещастя, сум, смуток, убогість, смерть. Особливість дитячого сприймання кольорів у тому, що асоціації в мовленнєвій пам'яті часто пов'язуються з морально-етичними категоріями.

Зазначимо, що асоціативний підхід до визначення семантики мовних засобів має практичне значення і для розвитку мовленнєво-мислительної діяльності учнів. Розуміння символіки колірної лексики відіграє важливу роль у пізнанні образного змісту фразеологізмів, до складу яких вона входить. Це можна простежити на прикладі вживання у стійких зворотах червоного кольору як смислового центру. В одних фразеологізмах він асоціюється з чимось основним у реальній дійсності: червоний куток – приміщення в будинку громадського користування, відведене для культурно-освітньої роботи; місце в домі, де міститься оберег, головна святиня дому – ікона, **проходити червоною ниткою** – "бути основним, провідним у чому-небудь; наскрізь проймає що-небудь" або гарним, ефектним: **червона як ягода, червона як рожа**. В інших фраземах образне значення черво-

ного кольору пов'язується з негативною аксіологічністю: **червоного півня (когута) пускати** – "підпалювати, знищувати пожежею; помститися", **червоний як рак** – "багровий від сорому, гніву".

Червоно-жовтий, тобто рудий, колір мотивує значення фразеологізму **ані рудої миші** – "безлюдно, зовсім пусто", оскільки миші мають переважно сірий колір.

На позначення світло-червоного кольору вживається лексема **рожевий**, що є символом чогось приємного, бажаного або нездійсненого (*рожеві мрії*). Її переносне значення з негативним відтінком фальші простежується в синонімічних виразах: **бачити в рожевому світлі** – "ідеалізувати що-небудь, не помічати чітких-небудь хиб, вад", **рожеві окуляри** – "фальшиве сприймання дійсності, коли хто-небудь прагне, всупереч фактам, бачити в ній тільки позитивне".

За символічним значенням рожевий колір близький до голубого, що уособлює недосяжний ідеал. Голубий колір у багатьох країнах був символом доблесті і знатності, цим певною мірою пояснюється назва ордена Голубої Підв'язки в Англії. У виразі **блакитна (голуба) кров** – "про дворянське, аристократичне походження кого-небудь" – передано негативне ставлення народу до панівних верств населення.

Розглянемо фраземотворчі можливості назви синього кольору: **синя панчоха** – так зневажливо називають "суху, черству жінку, що втратила чарівність, цілком віддалася науковим інтересам, книжкам", **бідний, аж синій** – "дуже бідний", **сині мундири** – "жандарми, які в дореволюційній Росії носили мундири синього кольору". Для наведених прикладів характерна мотивованість фразеологічного значення.

Щоб передати забарвлення в різні, переважно яскраві, кольори, вживається лексема **рябий**. У давнину носіям цього забарвлення приписували ознаки сакральності (наприклад, священністі наділялася ряба курка, що відображено в деяких замовляннях [9; 376]). Можливо, елементи народних вірувань у цей тип забарвлення знайшли відображення в словосполученні **ряба кобила**, яке лягло в основу фразеологізму **розказувати сон рябої кобили** й образно збагатило його узагальнене переносне значення. Звичайно, ніхто не може знати, що сниться кобилі, до того ж рябій, звідси й значення фраземи: "говорити неправду, вигадувати".

У таких фразеологізмах, як **білий вірш** – "вірш без рим", **зелений змії** – "горілка", **напитися до зеленого змія** – "до нестями сп'яніти", **жовта преса** – "продажні періодичні видання", відбито давні когнітивні процеси. Подібні вирази мають затемнену внутрішню форму, значення їх частково або повністю втратили мотиваційний зв'язок із семантикою колірної лексики.

Наведені приклади унаочнюють особливості функціонування назв кольорів у фразеологізмах і показують зображувально-виражальні можливості рідної мови. Яскравість вираження думок за допомогою колірної лексики у складі сталих сполучень слів пов'язується із системою символічних уявлень народу. Отже, використання колірної лексики у фраземах зумовлювалося особливостями образного світосприйняття.

Смислова структура колірної лексики у фразеологізмах ускладнюється за рахунок поєднання образності й узагальненого значення, що служить вираженням внутрішнього світу носіїв мови, їхнього менталітету, багатовікового досвіду народу. Назви кольорів відіграють важливу роль у створенні образів, різно-

барвних зорових картин у свідомості реципієнта. Реалізація образної природи кольороназв у мовленні зумовлюється потенційними можливостями рідної мови, її художньо-естетичною і пізнавально-інформативно-функційними.

Значення фразеологічних зворотів, до складу яких входить колірні лексика, увиразнюється з більшою художньою силою у прислів'ях; *"У темряві все біле здається чорним"*, *"Пропав, як руда миш"* (*"Розтеклися, як руді миші"*), *"Розказав Мирон рябій кобили сон"*. З'ясовуючи смисл такого типу паремій, потрібно враховувати значення відповідних компонентів – слів і фразеологізмів.

Індивідуально-художня інтерпретація звичних фразем простежується у творчості письменників. Так, Д. Білоус, пояснюючи в поезії *"Зелена вулиця"* значення фразеологізму **давати зелену вулицю** – "пропускати без затримок, поза всякою чергою", розкриває внутрішню природу образного мислення народу:

...Зелена вулиця сто літ назад, і не один страждав і тяжко
коли ще час і смутен був, хворів.
і скрутен, А от зелена вулиця тепер –
це – дві стіни муштрованих в пугі ланцюг зелених
солдат, свіглофорів,
де в кожного зелений був Зелена вулиця! Як підоспів –
шпіцрутен, будь ласка, їдь, дається повна
...І не один солдат від них помер, змога;
у переноснім значенні цих слів –
широка, вільна і пряма дорога.

Тенденція мовленнєвого вибору колірної лексики простежується і в крилатих висловах, що збагачують нашу мову: **"біла ворона"** – незвичайна людина і рідкісне явище (вислів римського поета Ювенала), **"синій птах"** – казковий символ невлемимого щастя (за назвою п'єси М. Метерлінка), **"теорія, друже мій, сіра, та дерево життя зелене"** (з трагедії Й.-В. Гете "Фауст"), **"нащо мені чорні брови"** (з поезії Т. Шевченка "Думка") та ін. [4]. Як бачимо, використання колірної лексики в наведених сталих словесних формулах допомагає образному вираженню глибокої філософії життя.

Особливої уваги заслуговують образи, створювані за допомогою колірної лексики у фразеологічних висловах комунікативного типу. Аналіз відповідного матеріалу показує, що у прислів'ях і приказках використовується відносно невеликий спектр кольорів, за частотою вживання перші місця займають *білий, чорний і червоний*. В основі семантичної опозиції мовного моделювання картин світу крізь призму "добре – погано" використовуються переважно *білий і чорний* кольори. Наприклад, **"З чорної кішки білої не зробиш"**, **"Ворона й за море лігала, та все чорна вертала"** – кажуть про того, хто вже не зміниться у кращий бік, хоч би що для цього робив. Образне наповнення таких прислів'їв, ужитих у переносному значенні, створюється на основі спостережень за світом птахів, тварин, звички і

ведінка яких, часто нагадують риси характеру людей, кольороназва при цьому допомагає відобразити специфіку душі крізь призму енергетики кольору.

У прислів'ях **"На чорній землі білий хліб родить"** (варіанти: **"Земля чорна, а хліб білий родить"**, **"Чорна нива білий хліб родить"**), **"У коваля руки чорні, а хліб білий"** опозиційні прикметники *чорний* як символ плідної землі, тяжкої праці і *білий* як вираз чистого життєствердного начала підсилюють основну думку виразів, що передають життєві істини, мудрість народу. Зовсім по-іншому, з негативним підтекстом сприймається назва чорного кольору в характеристиці моральних вад людини (**"Руки білі, а сумління чорне"**). У такий спосіб кольороназва не лише тлумачить життєві реалії, а й надає їм символічного смислового обрамлення.

Викриваючи людські вади, народ у приказці **"Дурень червоному радий"** стверджує, що головне не зовнішній ефект, із чим асоціюється червоний колір (**"Що червоне, то красне; що солодке, то добре"**), а внутрішнє наповнення. Образне переосмислення червоного кольору з жовтим відтінком лягло в основу паремії **"Руді батьки – руді діти"**. Оскільки лексема *рудий* у свідомості народу має негативне забарвлення (зневажливе ставлення до носіїв цього кольору передане у висловах **"рудий як собака"**, **"На, рудий, паски, щоб і ти святки знав"**), то лексичне значення цієї назви відповідно конкретизує думку: які батьки, такі й діти.

Використання кольороназв у пареміях зумовлюється особливостями логіко-інтуїтивного мислення, естетичного світовідчуття і світорозуміння народу: **"Зелений виноград не солодкий, а молодий розум – не міцний"** (асоціативне зіставлення зеленого кольору з молодістю), **"Забажалося козаку зеленого часнику"** (либонь, дівочької краси), **"Сіре, як той кнур сірий товстий"** (інакше кажучи – свиня свинею).

Отже, що символічна семантика колірної лексики у складі фразеологізмів переосмислюється, це слід враховувати і в методиці навчання мови, застосовуючи естетичний коментар до образної природи виражальних засобів, фразеологічний, лінгвостилістичний види мовного розбору. Важливо при цьому встановлювати, якщо це можливо, зв'язок між фразеологічним значенням в цілому і значенням окремих слів-компонентів, серед яких є й кольороназви. Учні мають збагнути естетичну роль фразеологізмів, особливості вживання в них колірної лексики як естетичного поняття і засобу вираження видозміни предмета або явища, що характеризується появою в нього нових ознак, властивостей. Усвідомлення узагальненого змісту таких фразеологізмів допоможе учням глибше зрозуміти й належно оцінити текст чи ситуацію, в яких вони функціонують. Окреслений підхід розвиває емоційно-чуттєву сферу, інтелект, духовно збагачує внутрішній світ школярів.

Література

1. Алефіренко М. Теоретичні питання фразеології. – Х., 1987.
2. Войтович В. Українська міфологія. – К., 2(102).
3. Клименко Н. Як народжується слово: Наук.-попул. вид. – К., 1991.
4. Коваль А., Копілов В. Крилаті вислови в українській літературній мові. – К., 1975.
5. П і в т о р а к Г. Сім барв веселки // Мовознавство. – 1969. – № 4.
6. Словник української мови: У 11 т. – К., 1970-1980.
7. Сурина М. Цвет и символ в искусстве, дизайне и архитектуре. – Москва; Ростов-на-Дону, 2003.
8. Удовиченко Г. Фразеологічний словник: У 2 т. – К., 1984.
9. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклад. М. Помис. – К., 1993.
10. Фридрак В. Веселкове різнобарв'я // УМШ (Диво-слово). – 1991. – № 10.
11. Яворська Г. Мовні концепти кольору (до проблеми категоризації) // Мовознавство. – 1999. – № 2, 3.